

ДИСКУСІЯ МІЖ УНІВЕРСАЛІЗМОМ ТА ПАРТИКУЛЯРИЗМОМ (РЕГІОНАЛІЗМОМ) У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АФРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

РОГОВИК Олексій Дмитрович - аспірант II-го року навчання кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка

УДК 341.231.14: 341.01

В статті обозначены дискусии между универсализмом и культурным релятивизмом, партикуляризмом, регионализмом в международном праве, рассмотрено место, положительные и отрицательные аспекты явления регионализации международного права, а также значения этого явления в контексте формирования африканской системы защиты прав человека.

Ключові слова: права людини, універсалізм, партикуляризм, регіоналізація, африканська система захисту прав людини.

У сучасній науці міжнародного права такі важливі аспекти міжнародного права прав людини, як проблеми протистояння між універсалізмом і культурним релятивізмом, а також регіоналізація та фрагментація сучасного міжнародного права, що мають велике значення для формування африканської системи захисту прав людини, ще не знайшли належного глибокого відображення. Окремі аспекти згаданих проблем досліджувалися у працях наступних вітчизняних та зарубіжних науковців: Ю. Безбородов, О. Буткевич, М. Гнатовський, Р. Давлетгільдеев, С. Добрянський, І. Зубар, А. Кассезе, Н. Кісліцина, М. Коскенніємі, Е. Лукашева, С. Максимов, О. Мережко, М. Мубіала, Р. Мюллерсон, Н. Окогбуле, П. Рабінович, О. Руднева, О. Смбалян, А. Тріндаде, В. Шумілов тощо. Загальна мета статті – здійснення комплексного дослідження концепцій універсалізму і партикуляризму (регіоналізму) у сучасному міжнародному праві в кон-

тексті процесів формування африканської системи захисту прав людини.

Сучасна система міжнародного захисту прав людини, що ґрунтується саме на західній концепції прав людини, недостатньо враховує особливості розуміння прав людини в Африці. Загалом, африканська концепція прав людини на протигагу орієнтованій на індивідуальну автономію західній концепції особливе значення надає принципу общинності, що формує сприйняття людини як члена суспільства із пов'язаними з інтересами суспільства правами та обов'язками. Можна сказати, що спроби об'єднати обидві концепції прав людини без урахування культурних норм і окремих цінностей національних спільнот у рамках процесу універсалізації міжнародно-правових норм у сфері забезпечення прав людини зіштовхуються на практиці з серйозними проблемами [1, с. 87]. Отже, універсальність стандартів повинна діалектично поєднуватись із її протилежною ознакою – можливістю неуніверсального (неоднозначного, різномістовного) тлумачення їх більш-менш конкретного змісту й/чи обсягу у різних культурних контекстах. Для прикладу, створений на основі Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Комітет з прав людини зауважував, що зміст права особи на сімейне життя може суттєво відрізнитись залежно від соціоекономічних та культурних умов, а Європейський суд з прав людини активно застосовує доктрину «меж свободи розсуду», яка дозволяє тлумачити нор-

ми Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. із урахуванням традицій відповідної держави [2, с. 24].

У світовій політичній та правовій філософії щодо питання універсальності прав людини зіштовхуються діаметрально протилежні позиції універсалізму та партикуляризму: прихильники універсалістського лібералізму (універсальності ідеї прав людини, її єдності для всіх культур) Дж. Роулз і Р. Дворкін ведуть гостру дискусію із апологетами партикуляризму (акцентування різноманітності культур, їх прагнення захистити свою ідентичність) М. Сенделом та А. Макінтайром. У вітчизняній юридичній літературі крізь призму співвідношення універсального та культурно-різноманітного проблему прав людини досліджували П. Рабінович, О. Мережко, С. Добрянський та ін. [3, с. 36].

Спір між прихильниками ідеї універсальності прав людини і культурними релятивістами отримав відображення у міжнародно-правових позиціях держав стосовно сучасного міжнародного права прав людини, – «хоч усі члени сучасного міжнародного співтовариства, принаймі на словах, прийняли основоположні норми щодо прав і свобод людини, культурні та політичні відмінності неминуче впливають на розуміння і застосування цих норм» [4, с. 117].

Показово, що ані універсалісти, ані партикуляристи не заперечують цінність прав людини, адже обидві сторони протистояння у тому чи іншому сенсі виходять з позицій людиноцентризму. Як зазначає - П. Рікбор, цінність прав людини постає насамперед у моральній повазі до неї, у її визнанні суб'єктом права [5, с. 44]. Саме тому деякі традиційні (культурні) практики з часом були обмежені нормами міжнародного права прав людини (наприклад: рабство, яке колись було звичаєм у багатьох суспільствах, сьогодні не може бути виправдане жодним чином, позаяк його заборона вже є нормою *jus cogens*; статеві, расові, етнічні або ж релігійні дискримінації, що колись практикувалися в багатьох культурних традиціях, сьогодні заборонені [6, с. 33]). Отже, у сучасному міжнародному праві по-

ряд із особливими правовими нормами у сфері захисту прав людини, що відображають правову культуру різних континентів, існують універсальні стандарти, щодо яких є всебічна згода членів міжнародного співтовариства, а проблемою, що і є предметом відповідних правових, філософських та культурологічних дискусій, стають стандарти, щодо яких немає (чи ще немає) відповідної всезагальної згоди.

Формування на теренах гомогенного в культурному сенсі регіону окремої регіональної системи захисту прав людини вбачатиметься найдієвішим способом забезпечення загальнолюдських цінностей через здійснення міжкультурного діалогу, спрямованого на визначення системи цінностей, які будуть прийняті шляхом консенсусу усіх його учасників [7, с. 106].

Бельгійський професор міжнародного права Ж. Верховен переконаний, що «регіоналізм як форма об'єднання і співробітництва держав створює сприятливі можливості для подолання частини труднощів щодо ефективного досягнення універсального консенсусу» (курсив наш – О. Р.), але «ніщо насправді не може заборонити державам на регіональному рівні відхилитись від визнання та гарантій прав, що не визнані і не сприймаються ними як універсальні» [8, с. 336–337].

Розвиток інтеграційних процесів на регіональному рівні, а також істотне поглиблення взаємодії та взаємозалежності держав викликають потребу у більш високому рівні нормативного регулювання їх відносин, інколи наднаціонального. У регіоні інтеграції виникають комплекси норм, яким властива чимала специфіка, створюються нові механізми правотворчості та правозастосування [9, с. 47].

І. Зубар також зазначає: «Загальне міжнародне право відкриває значний простір для врахування специфіки регіональних систем і разом з тим встановлює кордони сумісності, відповідно до яких відбувається ізоляція регіональної системи» [9, с. 47]. Таким чином, об'єднання держав і цілих регіонів на принципах «відкритого регіоналізму» спрямовуються на посилення позицій залучених груп націй [10, с. 379]. За цих умов дуже важливою, на думку Б. Хеттне, є «здат-

ність регіональної структури виступати як консолідований суб'єкт міжнародного спілкування, володіти легітимністю» [11, с. 576], адже «у світовій системі Африка знаходиться у підлеглому становищі, що не дозволяє їй бути активним учасником формування цієї системи загалом» [12, с. 283].

Оскільки закономірності впливу міжнародних наддержавних організацій на національні державні структури простежуються саме у нормотворчій діяльності складових міжнародного інституційного механізму забезпечення прав людини, спрямованій на тлумачення змісту прав людини та сутності окремих положень міжнародних договорів [13, с. 26], а існуючі регіональні органи з прав людини поширюють свою компетенцію на держав-учасниць відповідного регіонального міжнародного договору з прав людини [14, с. 32], регіоналізація прав людини у контексті партикуляризму асоціюється з процесами конкретизації нормативного змісту стандартів прав людини за допомогою цінностей тієї чи іншої цивілізації, а регіональні стандарти прав людини вважаються продовженням та експлікацією (поясненням) прав людини, а не відповіддю на їхню універсальність [5, с. 46].

Універсальна система забезпечення прав людини значною мірою залежить від підтримки зі сторони регіональних структур у сфері захисту прав людини у Європі, Америці, Африці та Азії, які уможливають вирішення проблем у сфері захисту прав людини у конкретних соціальних, історичних та політичних умовах відповідного регіону [15, с. 121]. На думку А. Капустіна, створення, еволюція та загальне багатоманіття регіональних механізмів захисту прав людини не лише «жодним чином не ставлять під сумнів універсальність прав і свобод людини як найважливішої правової цінності сучасної цивілізації», але й забезпечують на якомога вищому юридико-технічному рівні імплементацію положень Загальної декларації прав людини 1948 р. та інших відповідних універсальних міжнародно-правових актів шляхом урахування у процесі діяльності відповідних регіональних і субрегіональних організацій згоди, правосвідомості і правових традицій народів окремих регіонів світу [16, с. 419–420].

Незважаючи на те, що «будь-які регіональні правові норми або правові режими не повинні суперечити нормам *jus cogens*, *erga omnes* та зобов'язанням держав згідно із Статутом ООН» (як зауважує Комісія міжнародного права ООН) [9, с. 49], відмінності між загальними (універсальними), а також двосторонніми чи регіональними нормами міжнародного права не визначають автоматично характер їх взаємного ієрархічного підпорядкування, адже інколи і за особливою нормою може визнаватися верховенство щодо норми загальної [17, с. 14].

Оскільки, на думку Р. Мюллерсона, «універсальні та регіональні системи виступають не як конкуренти, а швидше взаємодоповнюють одна одну», і деколи міжнародний захист прав людини на регіональному рівні «може йти далі, ніж це можливо на всесвітньому плані» [18, с. 120–121], регіональні норми повинні не суперечити глобальним, а скоріше підтримувати їх, посилювати їх дію [9, с. 48].

Сьогодні зростання «усвідомлення регіональних інтересів перед обличчям глобальних явищ» (регіоналізація) розглядається як еволюційна ланка у процесі розвитку [19, с. 29], а регіональні системи, як підкреслює М. Еванс на прикладі регіональних міжнародних судів з прав людини, «в межах своїх дискретних регіональних та інституційних умов ... повинні реагувати на мінливі політичні та інтелектуальні конфігурації», які створюють та змінюють зазначені регіональні та інституційні умови, а також формують та реформують в інтересах особистості природу міжнародного співтовариства загалом [20, р. 274]. У сучасному світі, на переконання Ю. Косова, активно відбувається процес «перетворення регіоналізму у загальносвітову тенденцію», а регіональні системи стають інструментом реакції на явища, що зачіпають не лише дотримання прав людини у конкретному регіоні, але й загрожують інтересам міжнародного співтовариства загалом [21, с. 123]. Це, у свою чергу, дозволяє ставити питання про необхідність коректування існуючих теоретичних підходів принаймні до міжнародних відносин шляхом «добудови» загальної теорії з урахуванням регіонального рівня або ж формулюван-

ня нової незахідноцентричної теорії [22, с. 104] з урахуванням теорії панафриканізму В. Дюбуа та Г. Вільямса, афроцентризму - М. Асанте, африканського націоналізму [23, с. 777, 779–780] та теорії негритуду Л. Сенгора [24, с. 8].

Створення у межах окремих цивілізацій на основі спільних за змістом чи єдиних правових цінностей регіональних систем права, як вважає С. Рогожин, є явищем повсюдним [25, с. 17], що дозволяє констатувати неоднорідну природу міжнародного права – системи, яка, на думку Г. Хафнера, складається зі «змінних частин і елементів, що по-різному структуровані», «з універсальних, регіональних і навіть двосторонніх систем, підсистем та підпідсистем різних рівнів правової інтеграції» [26, с. 42–43].

Слідом за КМП ООН «право у сфері прав людини» часто характеризують як спеціалізовану систему або ж навіть «автономний правовий режим» у рамках міжнародного права. При цьому сама галузь міжнародного права прав людини, як наголошує М. Гнатівський, теж містить доволі автономні регіональні підсистеми (європейську, американську та африканську), яким, у свою чергу, теж може бути притаманною фрагментація [27, с. 47], яка, на думку А.-Ш. Мартіно, історично пов'язувалася саме з регіоналізмом [28, с. 19]. О. Буткевич переконана, що така фрагментація має позитивні і негативні наслідки для міжнародного права, позаяк не лише «створює небезпеку конфліктуючих ... норм, принципів, нормативних систем та інституційних практик», але й відображає «стрімку поширення міжнародно-правової діяльності на ... нові сфери і диверсифікацію її об'єктів та техніки» та сприяє розширенню сфери дії міжнародного права, охопленню ним нових неврегульованих аспектів міжнародного життя, що є проявом нормально функціонування та розвитку цієї системи [29, с. 378–379].

Регіоналізм певним чином порушує загальність міжнародного права, але є важливою рисою існуючої міжнародної системи [30, с. 29]. В. Шумілов зазначає, що блоковий чи цивілізаційний регіоналізм може завдати шкоди універсальному міжнародному праву, але є необхідною стадією руху до більшої

збалансованості останнього [31, с. 59]. Посилення явищ регіоналізації і фрагментації пояснюється як кризою системи міжнародного права, відсутністю централізованих органів, спеціалізацією, розширенням сфери охоплення міжнародного права та наявністю конкурентних норм [32, с. 76–77], так і більш передовим характером регіональних наглядових механізмів [33, с. 389], а також проблемами правозастосування на глобальному рівні, які «спонукають до застосування регіональних захисних механізмів» [34, с. 146].

Один із сучасних викликів міжнародному праву (як наголошує А. Кассезе) – необхідність задоволення потреб і сподівань міжнародного співтовариства, яке (за словами Р. Аго) характеризується «дедалі більш помітною плюралістичністю». У той час як «присутність плюралізму простежується у витоках міжнародної спільності», «присутність культурного плюралізму простежується в історичних витоках міжнародно-правової думки» [35, с. 22–23]. Позаяк «міжнародне право може на одному рівні становити горизонтальну систему (... усі галузі права взаємодіють і регулюються згідно із загальними для них нормами, не будучи у цьому сенсі автономними режимами), а на іншому рівні – специфічний простір різних систем, підсистем або галузей» [26, с. 46], необхідно погодитися з думкою Ю. Безбородова, що «і універсалізація, і фрагментація – це субпроцеси великого процесу еволюції міжнародного права» [36, с. 27].

У контексті загальносвітових тенденцій та процесів особливості розуміння прав людини в Африці спонукають до початку обговорення потреби підвищення ефективності регіонального механізму захисту прав людини в Африці. Створення африканського механізму захисту прав людини є не тільки серйозним кроком на шляху вирішення проблеми порушення прав людини, а й важливим інструментом у процесі відстоювання відповідної регіональної культури та ментальності. У цьому контексті «регіон» (за визначенням І. Левяша) – «культурно-цивілізаційна і структурно визначена територіальна цілісність істотних, стійких та динамічних підсистем і елементів життєдіяльності людини», «відносно самостійний, але

не самодостатній для виявлення, структуризації та реалізації змісту більш широкої цілісності», «він відноситься до універсальної цілісності як унікальний сукупний суб'єкт» [37, с. 158], унікальність якого виявляється не лише в результаті аналізу регіональної системи захисту прав людини в Африці у контексті особливостей африканського континенту, але й у тому, що він є унікальною складовою універсальної системи захисту прав людини і загальносвітової системи цінностей, що є результатом взаємодії різних, рівних між собою регіональних утворень, що формують єдність відмінностей. Як зауважує О. Лукашева, «світ плюралістичний і містить багато конкуруючих моделей прав людини, що виражаються у системі цінностей кожної цивілізаційної спільності людей» [38, с. 50].

Ч. Пурвіс стверджує, що «африканський регіон довгий час сприймався як реципієнт, а не творець норм міжнародного права прав людини», але закріплення африканськими інституціями за останні 10 років нових норм з прав людини у міжнародних договорах дозволяє називати Африку «генератором інноваційного права прав людини» [39] (курсив наш – О. Р.). Зокрема, на думку М. Мубіали, африканські традиції та норми стосовно захисту прав людини посприяли розвитку окремих аспектів права ООН щодо забезпечення прав людини, оскільки вплинули на формування цілісного підходу до прав людини, застосованого розробниками Африканської Хартії прав людини та народів 1981 р., який співпадає із підходом, запропонованим у Загальній декларації прав людини 1948 р. (1993 р. у Відні це дозволило африканським державам відігравати головну роль у підтвердженні основоположних принципів, включно з неподільністю та взаємозалежністю прав людини), та дозволили ООН запозичити сформовані на основі традиційних прав людини концепції права на розвиток та розподілу тягара зобов'язань [40, с. 236].

Висновки. Дискусія між універсалізмом і партикуляризмом (регіоналізмом) у контексті формування африканської системи захисту прав людини породжує серйозні міжнародно-правові та філософські

проблеми з огляду на неможливість поєднання специфічної концепції прав людини в Африці (якій притаманні колективізм, общинний характер та підґрунтя у вигляді особливостей культури, традицій та духовності, умов правового та соціально-економічного існування африканських народів), із деякими універсальними нормами прав людини, що є відображенням західних ліберальних традицій. Усвідомлюючи те, що особистість не може бути нейтральною щодо навколишньої соціальної та культурної дійсності і цінностей її цивілізаційної спільності, слід говорити про можливість досягнення регіонального консенсусу, а також неуніверсального тлумачення прав людини у відповідних регіональних умовах з урахуванням позицій людиноцентризму, норм *jus cogens* та зобов'язань *erga omnes*.

Формування регіональної системи захисту прав людини в Африці як вияв плюралістичності сучасного міжнародного права, таким чином, є дієвим способом пошуку консенсусу держав Африки щодо загальнолюдських цінностей в умовах африканського континенту в контексті їх розгляду крізь призму універсальних норм з прав людини, що виступатиме як засіб еволюції, підвищення ефективності дії універсальних норм, а також досягнення на шляху регіональної конкретизації нормативного змісту загальних стандартів прав людини за допомогою цінностей африканської цивілізації як частини міжнародного співтовариства.

Література

1. Okogbule N. S. An appraisal of mutual impact between globalization and human rights in Africa / N. S. Okogbule – Glasgow: University of Glasgow, 2012. – 310 p.
2. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація / П. Рабінович, О. Венецька // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. – С. 18–28.
3. Максимов С. Права людини: універсальність і культурна різноманітність /- С. Максимов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 36–43.
4. Международная и внутригосудар-

- ственная защита прав человека: Учебник / Под. ред. Р. М. Валеева. – М.: Статут, 2011. – 830 с.
5. Лінник Н. В. Ціннісне та нормативне у розумінні прав людини / Н. В. Лінник // *Держава і право*. – 2012. – Вип. 56. – С. 43–47.
6. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. – К.: Вид. Дім «KM Academia», 2000. – 261 с.
7. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / С. П. Добрянський – Львів.: «Астрон», 2006. – 120 с.
8. Лукашева Е. А. Права человека и процессы глобализации современного мира / Е. А. Лукашева – М.: Норма, 2005. – 464 с.
9. Зубар І. Явище регіоналізму у сучасному міжнародному праві / І. Зубар // *Український часопис міжнародного права*. – 2013. – № 2. – С. 46–51.
10. Цивилізаційна структура сучасного світу: в 3-х томах / под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. – К.: «Наукова думка», 2006. – 686 с.
11. Современная мировая политика: Прикладной анализ / Отв. ред. А. Д. Богатуров. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 588 с.
12. Глобалізація опору: Боротьба в світі / Отв. ред. С. Амин и Ф. Утар: пер. с англ. / Под. ред. и предисл. А. В. Бузгалина. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 304 с.
13. Руднева О. М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права: історія політичних та правових учень» / О. М. Руднева. – Харків, 2011. – 36 с.
14. Буроменський М. В. Міжнародний захист прав людини та права біженців: Навчальний посібник / М. В. Буроменський – К., 2002. – 160 с.
15. Кацубо С. П. Права человека: учебное пособие / С. П. Кацубо, И. В. Кувальская, С. Б. Лугвин. – Мн.: Амалфея, 2001. – 335 с.
16. Международное гуманитарное право: учебник / под ред. А. Я. Капустина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2011. – 639 с.
17. Динь Н. К. Международное публичное право: В 2-х т. Т. 1: Кн. 1: Формирование международного права. Кн. 2.: Международное сообщество / Пер. с фр. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле – К.: Сфера, 2000. – 440 с.
18. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М.: «Юридическая литература», 1991. – 160 с.
19. Карпович О. Г. Глобальные проблемы и международные отношения: монография / О. Г. Карпович. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 503 с.
20. *Realizing Utopia: the Future of International Law* / ed. by Antonio Cassese. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – XXII, 700 p.
21. Косов Ю. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. – 384 с.
22. Современные международные отношения: Учебник / Под. ред. А. В. Торкунова, А. В. Мальгина. – М.: Аспект Пресс, 2012. – 688 с.
23. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжоли. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 863 с.
24. Громыко А. А. Общество и государство в Тропической Африке / А. А. Громыко. – М.: «Наука», 1980. – 275 с.
25. Рогожин С. Л. Мифы права. Опыт парадоксального анализа международного публичного права / С. Л. Рогожин // *Московский журнал международного права*. – 2003. – № 3(51). – С. 16–33.
26. Смбатян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. – М.: Статут, 2012. – 270 с.
27. Гнатовський М. М. Дискусія про фрагментацію міжнародного права у світі міжнародного гуманітарного права / М. М. Гнатовський // *Право та державне управління*. – 2012. – № 3. – С. 47–50.

АНОТАЦІЯ

У статті окреслено дискусії між універсалізмом та культурним релятивізмом, партикуляризмом, регіоналізмом у міжнародному праві, розглянуто місце, позитивні та негативні аспекти явища регіоналізації міжнародного права, а також значення цього явища в контексті формування африканської системи захисту прав людини.

SUMMARY

The article outlines the debate between universalism and cultural relativism, particularism, regionalism in international law. The place, the positive and negative aspects of the phenomenon of regionalization of international law are delved into, as well as the significance of the last mentioned phenomenon in the context of the formation of the African human rights system.

28. Давлетгільдєєв Р. Стосовно питання про підходи до фрагментації міжнародного права / Р. Давлетгільдєєв // Міжнародне право. – 2013. – № 1–2. – С. 15–21.

29. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник / О. В. Буткевич. – К.: Видавництво Ліра-К, 2013. – 416 с.

30. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. /- П. Маланчук. – Харків: Консум, 2000. – 592 с.

31. Шумилов В. М. Международное право: учеб. – М.: ТК Велби, 2007. – 488 с.

32. Кислицына Н. Фрагментация международного права в деятельности международных уголовных трибуналов ad hoc / Н. Кислицына // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 1. – С. 75–79.

33. Cassese A. International law / Antonio Cassese. – 2nd ed. – New York: Oxford University Press, 2005. – LIII, 558 p.

34. Mansell W. International law: a critical introduction / W. Mansell, K. Openshaw – Portland: Hart Publishing Ltd, 2013. – 262 p.

35. Trindade A. A. C. International law for Humankind: Towards a new Jus Gentium / A. A. C. Trindade. – Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010. – 727 p.

36. Безбородов Ю. Універсалізація та локалізація міжнародно-правового регулювання в умовах глобалізації / Ю. Безбородов // Міжнародне право. – 2013. – № 1–2. – С. 22–27.

37. Левяш И. Я. Глобальный мир и геополитика: культурно-цивилизационное измерение. В 2 кн. Кн. 1 / И. Левяш. – Минск: Беларус. Навука, 2012. – 485 с.

38. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение: монография / Е. А. Лукашева. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – 384 с.

39. Purvis C. Emerging voices: Engaging with African human rights law / Chelsea Purvis // *Opinio Juris* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opiniojuris.org/2013/07/19/emerging-voices-engaging-with-african-human-rights-law>.

40. Mubiala M. The contribution of African human rights law traditions and norms to United Nations human rights law / Mutoy Mubiala // Human rights and international legal discourse. – 2010. – Vol. 4. – P. 210–240.